

УДК 378(477):316.4.063.3(4)

*Раїса Мойсеєнко,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри педагогіки та освіти
Маріупольського державного університету*

ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНО ОРІЄНТОВАНОГО ПІДХОДУ У СИСТЕМІ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ

У статті порушується проблема особливостей особистісно орієнтованого підходу навчання у системі університетської освіти. На основі аналізу наукової літератури визначені підходи до особистісно орієнтованого навчання. Зосереджена увага на деяких ключових особливостях особистісно орієнтованого навчання: суб'єкт-суб'єктна взаємодія учасників навчального процесу; принцип педагогічної взаємодії, співпраці та співтворчості в початковому процесі. Наведено приклади організації навчальної співпраці та співтворчості студентів у процесі підготовки майбутнього фахівця.

Ключові слова: *особистісно орієнтоване навчання; система університетської освіти; взаємодія; суб'єкт-суб'єктна взаємодія; принцип педагогічної взаємодії, співпраці та співтворчості в початковому процесі; вихідні положення принципу педагогічної взаємодії, співпраці та співтворчості.*

В статье поднимается проблема особенностей личностно ориентированного подхода обучения в системе университетского образования. На основе анализа научной литературы определены подходы к личностно ориентированному обучению. Сосредоточено внимание на некоторых ключевых особенностях личностно ориентированного обучения: субъект-субъектное взаимодействие участников учебного процесса; принцип педагогического взаимодействия, сотрудничества и сотворчества в учебном процессе. Приведены примеры организации учебного сотрудничества и сотворчества студентов в процессе подготовки будущего специалиста.

Ключевые слова: *личностно ориентированное обучение; система университетского образования; взаимодействие; субъект-субъектное взаимодействие; принцип педагогического взаимодействия, сотрудничества и сотворчества в учебном процессе; исходные положения принципа педагогического взаимодействия, сотрудничества и сотворчества.*

The article raises the problem of peculiarities of personally oriented approach of teaching in the system of university education. On the basis of the analysis of scientific literature, approaches to personally oriented education have

been defined. Attention is focused on some key features of personally oriented education: subject-subject interaction of participants in the studying process; the principle of pedagogical interaction, cooperation and co-creation in the educational process. It gives the examples of organization of educational cooperation and co-creation of students in the process of preparing future specialists, various forms and methods, namely: discussions, solutions to problematic issues, collective creative work, work in micro-groups and game activities. The main signs of pedagogical interaction on the subject-subject level are determined: personal orientation of the interlocutor, equality of psychological positions of the interlocutors, nonstandard methods of communication.

Key words: *personally oriented education; system of university education; interaction; subject-subject interaction; the principle of pedagogical interaction, cooperation and co-creation in the educational process; initial issues of the principle of pedagogical interaction, cooperation and co-creation.*

Підвищення якості педагогічної освіти, забезпечення її мобільності, конкурентоспроможності на ринку праці вимагають подальшого удосконалення організації навчального процесу у вищих навчальних закладах на засадах гуманності, особистісно орієнтованої педагогіки, розвитку і саморозвитку студентів. Перед вищою школою постало завдання підготовки високоосвічених фахівців, здатних до самовдосконалення і самореалізації, готових здобувати і застосовувати на практиці знання, приймати креативні і нестандартні рішення. Розв'язання цього складного завдання здійснюється через пошук ефективних підходів до навчання, змісту, форм, методів, моделей, технологій навчання, що забезпечують широкі можливості для всебічного, гармонійного розвитку і самореалізації особистості. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває проблема визначення умов ефективного і повноцінного функціонування особистісно орієнтованого підходу в навчанні студентів вищих навчальних закладів як цілісного процесу становлення їхньої індивідуальності, розумових здібностей, життєвого самовизначення.

Проблема особистісно орієнтованого навчання розглядається науковцями з різних точок зору. Так, П. Гальперин, В. Зинченко, В. Крутецький, Н. Тализіна та ін. досліджували особистісні та функціонально-когнітивні компоненти освіти. Особливості розвитку особистісних функцій того, хто навчається відображено у наукових працях Б. Ананьєва, Л. Виготського, С. Рубінштейна та ін. Над проблемами теоретико-методологічного обґрунтування особистісно орієнтованого навчання та його впровадженням у навчальний процес працювали вчені: І. Бех, Н. Бібік, П. Гальперин, В. Краєвський, Л. Занков, М. Данилов, М. Лернер, О. Овчарук, В. Оніщук, В. Сериков, І. Якіманська та ін.

У галузі психології і педагогіки трудової та професійної підготовки важливі передумови становлення особистісно орієнтованого підходу

розроблялись у дослідженнях А. Алексюка, Г. Балла, І. Зязюна, В. Козакова, Г. Костюка, С. Максименка, Н. Ничкало та ін.

Аналіз наукових праць доводить, що даний підхід є провідним підходом і впливає на всі компоненти системи освіти, а також на весь навчально-виховний процес у цілому в рамках гуманістичної освітньої парадигми; він передбачає особливий освітній процес, пов'язаний з постановкою чітких цілей і певним змістом, націлених на розвиток особистості у процесі навчання.

Мета статті – на основі аналізу наукової літератури надати точки зору до визначення понять: особистісно орієнтований підхід; суб'єкт-суб'єктна взаємодія; принцип педагогічної взаємодії, співпраці та співтворчості в начальному процесі. Визначити особливості застосування особистісно орієнтованого підходу у системі університетської освіти.

Сучасні процеси розвитку системи вищої освіти України пов'язані з інтеграцією країни в європейський та світовий освітній простір, що вимагають нових пріоритетів у навчанні та вихованні студентської молоді. Законодавчі документи, які формують сучасну державну політику в галузі освіти, а саме: Закон України «Про вищу освіту» [4], Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття») [3], Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки [11] та ін. засвідчують, що підготовка кваліфікованих спеціалістів – одне з головних завдань, яке постає перед вищою школою, та водночас акцентують увагу на формуванні соціально затребуваної особистості з широким світоглядом і високим рівнем культури, здатної до самопізнання, самовизначення, самореалізації та встановлення гармонійних стосунків з людьми. Віддаючи перевагу напрямку розвитку особистості майбутнього спеціаліста, реалізації власного потенціалу кожного студента у вищих навчальних закладах впроваджуються принципи гуманізації, індивідуалізації, демократизації системи освіти.

Так, О. Павленко зазначає: «Особистісно орієнтований підхід до організації методичної підготовки зумовлений тим, що в умовах глобальних перетворень в економічній, соціальній, правовій та інших сферах світового суспільства намітився різкий поворот від технократичної до людиноцентричної системи вищої освіти, побудованої на гуманістичних принципах, пов'язаних з навчанням, вихованням і розвитком цілісної особистості. В основі такої системи освіти – орієнтація на особистість студента, здатного після закінчення вищого навчального закладу самостійно, творчо освоювати й перебудовувати нові способи в методичній сфері діяльності. Що гармонічнішим буде загальнокультурний, соціально-моральний, професійний розвиток особистості, то більш вільною та творчою стане особистість» [13, с. 86].

Оскільки проблема особистісно орієнтованого підходу в освіті, у підготовці майбутніх фахівців багатоаспектна, то в науковій літературі

немає однозначного трактування його сутності. Так, Г. Пазекова [14] та Н. Пак [15] підкреслюють: основна ідея особистісно орієнтованого підходу полягає в тому, що в центрі навчання має перебувати студент, а не викладач; пріоритетною є навчальна діяльність, а не викладання; основним змістом організації навчального процесу є розвиток особистості майбутнього спеціаліста. Гуманізація – ключовий елемент, який утворює полісуб'єктну сутність усього освітнього процесу.

За твердженням В. Серікова [17] особистісно орієнтований підхід передбачає таку систему відносин в освіті, яка детермінована соціальними умовами; особистість сама виступає визначальною стороною цих відносин, надаючи їм риси вибірковості, системності, цілісності, саморозвитку, чого не можна було домогтись у традиційних авторитарних педагогічних системах.

Як вважає С. Подмазін: «Метою особистісно-орієнтованої освіти є не формування і навіть не виховання, а перебування, підтримка, розвиток людини в людині, розвиток у ній механізмів самореалізації, саморозвитку, адаптації, саморегуляції, самозахисту, самовиховання та інших, необхідних для становлення самобутнього особистісного образу й діалогічного, безпечного способу взаємодії з людьми, природою, культурою, цивілізацією» [16, с. 142].

Особливою є точка зору Л. Кондрашової [6], якої ми дотримуємось у своїх наукових розвідках. Вчена зазначає, що особистісно орієнтований підхід у взаємодії викладача й студентів стимулює різноманітні прояви культури, професійної інформації та навчальних ролей, коли цінності, дії, вчинки інших людей можуть стати «значенням для мене». Під час такої взаємодії виникають особистісно-сміслові відносини, що забезпечують рух від діяльнісної свідомості та індивідуальної свідомості до професійної поведінки особистості.

Як свідчить аналіз наукової літератури, однією з особливостей особистісного орієнтованого підходу вчені визначають пріоритет суб'єкт-суб'єктної, рівноправної, гуманної взаємодії викладача й студентів у початковому процесі, спрямованій на розвиток творчого потенціалу студентів. Розуміння студента як цілісної особистості передбачає його розвиток, який, передусім, спрямовується на сучасну систему методів організації навчально-виховного процесу.

Під взаємодією у психології зазвичай розуміється не тільки вплив людей одне на одного, але й безпосередня організація їхніх спільних дій, що дає групі можливість реалізувати спільну для її членів діяльність. Так, В. Степанський [18], В. Чумачов [19] стверджують: якщо до категорії «спілкування» належить акт суб'єкт-суб'єктної взаємодії, то категорія «діяльність» має суб'єкт-об'єктну зумовленість, і в такому разі взаємодія виступає обміном діяльністю, ніби пронизує спільну діяльність, відіграючи організуючу роль.

Аналіз наукових підходів до категорії «взаємодія» свідчить, що категорії «взаємодія», «діяльність», «спільна діяльність» перебувають у нерозривному взаємному зв'язку. Відмітною особливістю спільної діяльності є продуктивна взаємодія, а вона, своєю чергою, проявляється в суб'єкт-суб'єктній взаємодії.

У своїх дослідженнях М. Каган [5], зосереджуючи увагу на суб'єкт-суб'єктній взаємодії, вказував, що така взаємодія характеризується зв'язком двох або більше рівноправних, рівноактивних, рівновільних, рівноунікальних суб'єктів, які розкривають свою неповторність у змісті й способі взаємодії.

Слушною є думка науковців Г. Андреевої [1], В. М'ясищева [10], які розглядають суб'єкт-суб'єктну взаємодію як комунікацію, що включає обмін інформацією (спілкування у вузькому значенні), взаємодію як обмін діями (взаємодію у вузькому розумінні) і сприйняття людиною одна одною.

Отже, сучасна психологічна наукова думка визначає взаємодію як спільну роботу педагогів та тих, кого вони навчають, яка засновується на взаєморозумінні, співпраці, в результаті чого здійснюється процес їхнього особистісного зростання. Феномен поняття «взаємодія» розкривається як багатомірне, багатогранне, багатоаспектне та пов'язується з такими термінами: «діяльність», «спілкування», «взаємини».

Взаємодія між викладачем вищого навчального закладу й студентами (майбутніми фахівцями) є особливим типом відносин, де присутні взаємне спілкування і спільна діяльність, тобто взаємовідносини (взаємне спілкування) та взаємодія – взаємодоповнювані явища, які виступають причиною і наслідком цілісного процесу діяльності. Між ними існують певні зв'язки: спілкування є й атрибутом спільної діяльності, і самостійною цінністю.

Суб'єкт-суб'єктна взаємодія викладачів і студентів у педагогічному процесі представляє собою інтегративну структуру, яка ґрунтується на основі сумісної діяльності суб'єктів цього процесу, де кожна зі сторін виконує свої функції: викладач допомагає студентам на шляху їхнього професійного становлення та розвитку, спрямовує майбутніх фахівців до вироблення у них особистісної професійної позиції, сприяє визначенню індивідуального стилю навчальної взаємодії; студенти, в свою чергу, засвоюють та інтеріоризують знання, уміння й навички.

Нам імпонує підхід О. Павленко до суб'єкт-суб'єктної взаємодії учасників освітнього процесу у системі університетської освіти. Авторка зазначає: «Далеко не завжди навчальний процес у системі університетської освіти можна назвати взаємодією. Таким він стає лише тоді, коли протікає на особистісно-значущому рівні, перетворюється в процес міжособистісних відносин, коли і викладач, і студенти виступають як активні рівноправні суб'єкти навчального процесу, стираються протилежності між їхніми внутрішніми позиціями» [13, с. 171–172].

При такому підході створюються сприятливі умови для розгортання суб'єкт-суб'єктної взаємодії в системі відносин «викладач – студент», «викладач – група», «студент – студент», «студент – група», «група – група» й таке ін. Отже, суб'єктно-суб'єктна взаємодія в навчальному процесі в системі університетської освіти стає траєкторією потенційного саморозвитку студента як суб'єкта педагогічної взаємодії, простором набуття і творчого використання ним досвіду діяльності, трансформації і збагачення його особистості тощо. За такого підходу й викладач утворює себе як суб'єкт, якого характеризує творчий підхід до професійної діяльності, організації процесу навчання в системі університетської освіти.

Значимим для нашого дослідження є твердження про те, що «переведення в навчальному процесі студента з позиції об'єкта в позицію активного суб'єкта навчальної діяльності реалізує потребу і здатність його бути особистістю, характеризується ставленням до нього як до суб'єкта власного розвитку. Суб'єкт-суб'єктні відносини в процесі методичної підготовки завершуються орієнтацією на розвиток і саморозвиток студентів, створенням умов для самореалізації особистості. У результаті особистісної взаємодії в системі «викладач – студент» у майбутнього фахівця розвивається потреба в самовдосконаленні, оскільки саме викладач допомагає студенту порівняти «Я-реальне» і «Я-ідеальне» та дати йому педагогічну підтримку в розвитку на основі співпраці з ним» [13, с. 172].

Таким чином, можемо зазначити, що однією з особливостей застосування особистісно орієнтованого підходу у системі університетської освіти є суб'єкт-суб'єктна взаємодія учасників навчального процесу.

Поняття «взаємодія» містить у собі єдність педагогічних впливів і власну активність студентів, що проявляється в певних уявленнях або опосередкованому впливі на викладача та самого себе (самовиховання). Взаємна активність викладача й студентів у педагогічній науці визначається поняттями «педагогічна взаємодія», «педагогічна співпраця», «педагогічне партнерство», «педагогічна співтворчість». Своєю чергою, з урахуванням сучасних вимог до освітнього процесу педагогічна взаємодія, співпраця та співтворчість викладача і студентів мають будуватися на основі суб'єкт-суб'єктних відносин.

Так, Л. Кондрашова [6], О. Лінник [8], Т. Осіпова [12] та ін. вважають, що основними принципами суб'єкт-суб'єктної педагогічної парадигми є співпраця, співтворчість викладача й студентів, забезпечення самореалізації педагогів і студентів як партнерів у творчому процесі.

Л. Кондрашова наголошує: «Побудова вузівського процесу на основі дидактичної взаємодії, співпраці, співтворчості, у системі відносин «викладач – студенти», дає змогу формувати в майбутніх спеціалістів уміння контактувати з людьми, розуміти внутрішню психологічну позицію особистості, будувати та корегувати взаємовідносини в діяльності, керувати

власним психічним та емоційним станом, настроєм інших учасників навчальної роботи» [6, с. 100].

Неабияке значення для нашого подальшого дослідження має підхід О. Павленко, яка у своєму дослідженні визначає принцип педагогічної взаємодії, співпраці та співтворчості в початковому процесі: «Принцип педагогічної взаємодії, співпраці та співтворчості ми трактуємо як такий, який будується на основі суб'єктності всіх учасників навчального процесу, як провідну ідею організації навчальної діяльності, що передбачає обмін інформацією, пізнання особистості, творчі дії та побудову взаємовідносин за допомогою комунікативних засобів при однаковій спрямованості дій викладача і студентів» [13, с. 153]. Автор, також, на основі аналізу наукових джерел визначила вихідні положення, на яких будується принцип педагогічної взаємодії, співпраці та співтворчості та розкрила сутність кожного вихідного положення. До вихідних положень вчена відносить: «1) гуманістичну спрямованість спільної діяльності викладача й студентів, у центрі цієї діяльності перебуває особистість студента як головна загальнолюдська цінність; 2) паритетність усіх суб'єктів навчального процесу; 3) навчання без примусу; 4) вільний вибір змісту, видів завдань, способів і видів діяльності для досягнення поставленої мети, прийняття на себе відповідальності; 5) постановку викладачем важкої цілі перед студентами; 6) спільну творчу діяльність викладача і студентів; 7) забезпечення психологічного комфорту на заняттях; 8) оволодіння навичками самоаналізу» [13, с. 149–152].

Щоб ефективно здійснювати педагогічну взаємодію, співпрацю та співтворчість, викладач повинен дотримуватися певних умов. Л. Кондрашова виокремлює такі умови: «довірливість у спілкуванні зі студентом; діалогічність, уміння вислуховувати студента; взаєморозуміння, без якого не можуть відбуватися взаємодія та співпраця; реальний психологічний контакт, який будується на основі ділових та особистісних зв'язків, здатність відмовитися від «дидакта» й перейти до співпраці та співтворчості в навчальній роботі» [7, с. 48].

Для організації взаємодії, співпраці, співтворчості викладача й студентів, обов'язково слід задіяти практичні заняття, які передбачають використання навчального діалогу, та ширше – полілогу. Без діалогічності неможлива взаємодія, оскільки будь-яка спільна діяльність потребує вміння домовитися, вступити в діалог, а також характеризується активністю та високим спільним ефективним рівнем контактності. Такий тип взаємодії властивий рівноправним партнерам по спілкуванню, що довіряють один одному й позитивно ставляться один до одного (Мойсеєнко Р. М.) [9, с. 51]. Отже, діалог і полілог у педагогічній взаємодії є необхідними не тільки для обміну інформацією, але й для оцінки та розуміння одне одного в навчальному процесі. Діалог і творча атмосфера неможливі без

співтворчості [13]. Згідно з думкою О. Галицьких [2], у співпраці та співтворчості викладачів і студентів перетворюючу функцію виконують суб'єкт-суб'єктні, діалогічні відносини.

Для активізації позиції й організації навчальної співпраці та співтворчості студентів у процесі підготовки майбутнього фахівця в системі університетської освіти ми використовуємо різноманітні прийоми, способи і методи (дискусії, обговорення, вирішення проблемних питань, колективно-групову роботу, колективну творчу роботу, роботу в мікрогрупах, роботу в змінних групах, ігрову діяльність). Співпраця викладача та майбутніх фахівців присутня в колективній спільній діяльності (під час полілогу, мозкової атаки, колективного складання інтелектуальної карти (опорної схеми) тощо). Але викладачу вищого навчального закладу було б помилково зводити співпрацю до виключно групової роботи. Треба обов'язково враховувати те, що групова робота – ще не ознака співпраці. Інколи викладачі ділять студентів на групи для розв'язання репродуктивних завдань – це не є співпраця, тому що такий вид поділу не додає оптимізації навчальному процесу й не активізує пізнавальну діяльність студентів [13, с. 156].

Таким чином можемо констатувати, що головними ознаками педагогічної взаємодії на суб'єкт-суб'єктному рівні є особистісна орієнтація співрозмовників (здатність бачити й розуміти співрозмовника), рівноправність психологічних позицій співрозмовників (не допускається домінування викладача в спілкуванні, викладач має визнавати право студента на власну думку, погляди), нестандартні прийоми спілкування.

Повноцінне функціонування особистісно орієнтованої підходу навчання можливе лише у разі врахування викладачем вищого навчального закладу цілої низки особливостей даного підходу. Ми зупинилися лише на окремих із них, враховуючи межі статті. У центрі особистісно орієнтованого підходу утвердження особистості студента як вищої загальнолюдської цінності, що можливо за умови пробудження в особистості потреб до самореалізації й самовдосконаленні. Особистісно орієнтований підхід, незважаючи на його трудомісткість, має великі потенційні можливості. Застосування цього підходу в процесі підготовки майбутнього фахівця в системі університетської освіти сприяє професійному становленню студентів, розвитку та саморозвитку особистості, виходячи з суб'єктного досвіду студента, спонукає до самоаналізу, самовдосконалення, самореалізації особистості й таке ін.

Надалі плануємо розробити систему нестандартних завдань з дисципліни «Методика викладання у вищій школі» й скласти збірники індивідуальних завдань, які містять професійно зорієнтовані задачі; розробити технологію застосування таких індивідуальних задач на практичних заняттях з дисципліни «Методика викладання у вищій школі».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреева Г. М. Общение как взаимодействие / Г. М. Андреева // Психология влияния. – Санкт-Петербург: Питер, 2001. – С. 99–111.
2. Галицких Е. О. Интегративный подход как теоретическая основа профессионально-личностного становления будущего педагога в университете: монография / Е. О. Галицких. – Санкт-Петербург : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2001. – 264 с.
3. Державна Національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття): затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 29 трав. 1996 р. – № 576 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://expert-ua.info/document/archivebp/law3dwjcu/index.htm>.
4. Закон України «Про вищу освіту» // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2014. – № 37–38.
5. Каган М. С. Человеческая деятельность. Опыт системного анализа / М. С. Каган. – Москва : Политиздат, 1974. – 328 с.
6. Кондрашова Л. В. Основы дидактики высшей школы / Л. В. Кондрашова. – Херсон : ХНТУ, 2011. – 326 с.
7. Кондрашова Л. В. Процесс обучения в высшей школе : учебн. пособ. / Л. В. Кондрашова. – Кривой Рог : Изд-во «И. В. И.», 2000. – 170 с.
8. Линник Е. О. Сущностная характеристика понятия «субъект-субъектное взаимодействие»: психолого-педагогический аспект / Е. О. Линник // Инновационные образовательные технологии. – 2013. – № 4(36). – С. 48–54.
9. Мойсеєнко Р. М. Використання професійних ситуацій на заняттях у вищій школі / Р. М. Мойсеєнко // Проблема імітаційно-ігрового підходу до організації навчального процесу у вищій школі: зб. наук. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, 27–28 вересня / ред. Л. В. Кондрашова. – Кривий Ріг, 2001. – С. 49–52.
10. Мясищев В. Н. Психология отношений / В. Н. Мясищев; под ред. А. А. Бодалева. – Москва : Институт практической психологии, 1995. – 356 с.
11. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/344/2013.
12. Осипова Т. Ю. Проективна модель формування професійної орієнтованої особистості майбутнього вчителя у студентському колективі / Т. Ю. Осипова // Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики : зб. наук. праць / ред. кол.: Н. В. Гузій (відп. ред.), В. І. Бондар, А. Й. Капська, О. Г. Мороз та ін. – Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – Вип. 8. – С. 38–43.
13. Павленко О. О. Теоретико-методологічні засади формування методичної культури викладача економіки в системі університетської освіти дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / Павленко Олена Олексіївна. – Черкаси, 2016. – 551 с.

14. Пазекова Г. Е. Профессионализм педагога в реализации личностно-ориентированного подхода: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.13 / Пазекова Галина Евгеньевна. – Ульяновск, 2001. – 167 с.
15. Пак Л. Г. Субъектно-развивающая социализация студента вуза: теоретико-методологические основания: монография / Л. Г. Пак. – Москва: Спутник, 2010. – 178 с.
16. Подмазин С. И. Личностно-ориентированное образование : Социально-философское исследование. / С. И. Подмазин. – Запорожье : Просвіта, 2000. – 250 с.
17. Сериков В. В. Личностный подход в образовании: концепции и технологии : монография / В. В. Сериков. – Волгоград: Перемена, 1994. – 152 с.
18. Степанский В. И. Свойство субъектности как предпосылка личностной формы общения / В. И. Степанский // Вопросы психологии. – 1991. – № 5. – С. 98–103.
19. Чумачев В. К. О категории «социальное взаимодействие» / В. К. Чумачев // Вестник Московского университета. – 1976. – № 2. – С. 15–24.